combat discrimination and ensure gender equality in the security and defense sector. The foreign experience of ensuring gender equality in the armed forces is studied and the possibilities of its application in Ukraine are analyzed.

To date, women are underrepresented in the military, defense ministries and military oversight bodies. As a result, there is a need for sociological research and the implementation of state policies aimed at integrating women into the military. In most cases, this causes a large number of problems: social, domestic, legal and moral. There is a limited conceptual understanding of gender issues among security and defense workers. Despite the achievements in ensuring gender equality in the security and defense sector, there are still many real social problems and stereotypical thinking.

It is advisable to conduct an internal audit to identify existing problems and develop solutions. Internal verification of gender mainstreaming in territorial units of the security and defense sector should include review of documentation, focus group work, interviews with staff of both sexes and analytical work. Internal audits should examine areas such as attitudes and perceptions that hinder gender mainstreaming, as most problems are misunderstandings or superficial understandings of the concept of gender discrimination, which creates an inability to recognize such cases; physical standards, clothing and equipment; policies and practices that allow servicemen to combine work with parental and other responsibilities; gender-based harassment and sexual harassment; personnel management policy and practice; leadership in the process of gender mainstreaming and management of this process; equal employment opportunities.

Keywords: gender equality, armed forces, law enforcement, discrimination, female serviceman, women's rights.

DOI: 10.33766/2524-0323.93.175-189

УДК 340.15(477):343.131(091)

Пилипенко В. В., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка (м. Сєвєродонецьк, Україна)

e-mail: viktoriia.pylypenko91@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2555-542X>

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАСАДИ ЗМАГАЛЬНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті досліджується еволюція засади змагальності в кримінальному провадженні, починаючи з другої половини ХІХ ст. Основна увага зосереджена на виокремленні етапів реалізації засади змагальності на стадії досудового розслідування і під час розгляду скарг слідчим суддею. Внесені поправки до глави 26 КПК України «Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування», націлених на розширення принципів змагальності сторін, свідчать про те, що українське кримінальне законодавство потребує подальшого удосконалення з метою остаточного переходу до змагального типу кримінального процесу й зумовлює актуальність вивчення реалізації засади змагальності у її історичному контексті.

Ключові слова: змагальність, досудове розслідування, кримінально-процесуальний кодекс, адвокат, обвинувачений.

Постановка проблеми. Принцип змагальності, як один із основоположних принципів судочинства, закріплений ч.3 ст. 129 Конституції України, знайшов подальше нормативне відбиття в прийнятому 2012 р. Кримінально-процесуальному кодексі України. Це був результат адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, де правам і свободам людини і громадянина надають першочергового значення, особливо в найбільш вразливій сфері кримінального провадження. Однак, декларування в чинному КПК засади змагальності в кримінальному процесі не заповнило прогалини та колізії, пов'язані із остаточною зміною підходу до розгляду скарг слідчим суддею на стадії досудового розслідування. Ряд поправок, внесених у тому числі до глави 26 КПК України «Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування», націлених на розширення принципів змагальності сторін, свідчать про те, що українське кримінальне законодавство потребує подальшого удосконалення з метою остаточного переходу до змагального типу кримінального процесу. Ось чому розгляд еволюції становлення засади змагальності потребує детального вивчення та зберігає свою актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження реалізації засади змагальності в кримінальному провадженні, особливо на стадії досудового розслідування, зробили Д. Є. Крикливець, Л. В. Мединська, О. В. Яновська. Питанню сутності принципу змагальності в кримінальному судочинстві через призму історизму приділяли увагу Т. І. Галабурда, Н. І. Газетдінов, С. О. Сорока. Аналіз розвитку системи судочинства в період Української революції проводять В. С. Бігун, О. І. Галагудза, С. В. Глушенко та Н. С. Черник. Тенденції кримінального процесу УСРР, еволюція змагальності в хронологічному порядку від прийняття КПК 1922 р. до малої судової реформи 2001 р. знайшли відбиття в працях Б. Р. Стецюк, С. А. Петракова, М. М. Ольховської та О. В. Маслій.

Формулювання цілей. Мета дослідження передбачає розкриття еволюції реалізації засади змагальності в кримінальному процесі загалом та під час розгляду скарг слідчим суддею зокрема.

Виклад основного матеріалу. Втрата самостійності Гетьманщини наприкінці XVIII ст., з одного боку, негативно позначилася на становленні українського законодавства, вимушеного поступитися верховенству імперських законів, а з іншого — залучала українських правників до загальносвітових тенденцій еволюції, у першу чергу, норм і засад кримінального права.

З огляду на те, що більша частина сучасної Української держави, після трьох поділів Польщі (1772 р., 1793 р., 1795 р.) та російсько-турецьких війн 1768–1774 рр., 1787–1792 рр., потрапила під контроль Санкт-Петербурга, то й періодизацію розвитку засади змагальності в кримінальному процесі вважаємо за доцільне починати саме з моменту входження Наддніпрянщини, Півдня України та Бессарабії до складу Російської імперії.

На території Галичини, Буковини і Закарпаття, що входили до складу Австрійської (з 1876 р. – Австро-Угорської) імперії, діяв австрійський кримінально-про-

цесуальний кодекс 1873 р., котрий зберігав традиційні норми інквізиційного процесу з гарантією суттєвих прав на захист [1, с. 12]. Зокрема, кодексом забезпечувалися принципи об'єктивної істини, здійснення процесу уповноваженими законом органами від імені держави, ініціювання судочинства лише за наявності скарги, усності та безперервності, а найголовніше – принцип змагальності, гласності і вільної оцінки доказів судом. Однак, 2 абзац 97 параграфу забороняв обвинувачу і захиснику бути присутніми на офіційному допиті підозрюваного або свідків слідчим суддею. Кримінально-процесуальний кодекс 1873 р. притерпів незначних змін у редакції 1975 р. і 2011 р. та діє на території Австрії і до сьогодні [2].

Повертаючись до еволюції змагального типу кримінального процесу на території українських земель, що перебували під владою Російської імперії, можна виокремити перший етап становлення засади змагальності – від судової реформи Олександра II у 1864 р. до Лютневої революції 1917 р., що характеризується призупиненням регресивності законодавчих актів московських царів та російських імператорів до Олександра II.

У Російській імперії до судової реформи 1864 р. діяв інквізиційний тип кримінального процесу. Сторони процесу фактично були відсутні, обвинувачуваний не мав прав, а функції обвинувача і захисника зосереджувалися у руках судді, який також виконував функції слідчого. На всіх стадіях інквізиційного процесу використовувалися катування при таємних закритих допитах. Рішення суду приймалися за протоколами допитів і не враховували результатів очного допиту обвинувачених і свідків [3, с. 106].

Прийнятий 20 листопада 1864 р. Статут кримінального судочинства вважається одним із найбільш прогресивних законодавчих актів свого часу. Ним запроваджувалися принципи безстановості і відносної незалежності судів, санкціонувався гласність та, найбільш важливе, змагальність судового процесу. Так у ст. 557 визначалося, що після вручення обвинуваченому обвинувального акту він має в семиденний термін довести до відома суду факт обрання собі захисника. Наступні ст. 566, 567 передбачали право голови суду призначати обвинуваченому захисника «из состоящих при суде присяжных поверенных, а за недостатком сих лиц – из кандидатов на судебные должности, известных председателю по своей благонадежности». Також запроваджувалася практика призначення спільного захисника для групи осіб, які проходили по одному кримінальному провадженню, якщо лінія захисту одного не суперечила іншому [4].

Важливо, що розділи статуту прописували процедуру оскарження рішень мирових суддів. Приміром, у 9 розділі книги 1, ст. 173 – 174 роз'яснюється процедура скарги на остаточні вирoki мирових суддів у випадку прямого порушення ними закону чи його неправильного трактування, порушення процедури і форм судочинства, перевищення повноважень. Зауважимо, що процедура оскарження рішень мирових суддів можлива була лише в присутності прокурора в касаційному порядку [4].

Розділ 12, книги 2, приділяє увагу порядку оскарження слідчих дій загалом. У ст. 491 – 500 зазначається, що особи, які фігурують у слідчих діях, можуть приносити до суду скарги стосовно порушення їхніх прав, утисків і неправомірних

стягнень. Уже існували розмежування скарг на дії поліції, які подавалися прокурору, та скарг на дії слідчого, які направлялися до окружного суду. Термін розгляду таких скарг мав не перевищувати трьох днів [4].

Таким чином, Статут кримінального судочинства 1864 р. відродив принцип змагальності, закріпивши так звану *змішану (континентальну)* форму кримінального процесу, за якою поліція та незалежний від прокурора слідчий суддя проводять розслідування. У суді справа розглядається гласно та усно, з дотриманням принципу безпосередності, змагальності вільної оцінки доказів суддями і права підсудного на захист. Статут допускав розгляд кримінальних справ за особливо тяжкі злочини із залученням присяжних-засідателів [5].

Вироблені реформою 1864 р. засади змагальності та процедурні етапи оскарження рішень, прийнятих слідчим суддею з доповненнями і деякими нововведеннями діяли аж до початку революційних подій 1917 р. як на українських землях, так і в Російській імперії загалом. Теоретичного обґрунтування та структурованості вони досягли завдяки відомому російському процесуалісту дореволюційного періоду І. Я. Фойніцькому. У своїй праці «Курс уголовного судопроизводства» він виділив наступні ознаки змагального процесу, що діяли в Російській імперії: на суд покладалося чітко визначене завдання вирішення кримінального позову; обвинувач діяв у процесі як самостійна сторона; підсудний – не лише предмет дослідження, а так само був стороною справи із правом на захист у якомога ширших межах; діяльність суду зводилася до оцінки пред'явлених сторонами вимог на основі зібраного доказового матеріалу; перегляд судових рішень допускався лише на підставі та в межах скарг сторін; наявність сторін, їх рівноправність; активна роль суду задля встановлення об'єктивної істини [6, с. 71-72]. На думку Д. Є. Крикливець, запропоноване І. Я. Фойніцьким розуміння змагальності є розширеним, оскільки, оцінюючи його через призму сучасної системи засад кримінального процесу, можна дійти висновку, що, окрім елементів змагальності, воно поєднує також такі засади, як забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності та забезпечення права на захист [7, с. 14].

Другий етап розвитку засади змагальності в кримінальному процесі *припадає на роки Української революції 1917-1921 рр.*, який можна вважати періодом спроб становлення незалежної системи українських судів за явної деградації реалізації принципів змагальності та права на оскарження дій слідчого судді чи прокурора. Складність даного періоду полягає в тому, що в Наддніпрянщині, як єдиної цілої етнічної території, по чергово діяли та змінювалися різні владні режими, що мали різні підходи до визначення основних принципів судового загалом і кримінального процесів зокрема. Однак, запропонований В. С. Бігуном принцип транзитивності дає можливість розглядати владу в Наддніпрянщині як розвиток єдиної держави перехідного періоду, у якій судова система зазнавала реформування і власного автономного розвитку від Росії [8, с. 310].

На території Української Народної Республіки доби Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського та Директорії УНР продовжував діяти Статут кримінального судочинства 1864 р. із деякими новаціями та доповненнями. Наприкінці правління Української Центральної Ради 6 березня 1918 р. були засновані війсь-

кові революційні суди, до компетенції яких належали найбільш суспільно небезпечні злочини, вчинені як військовими, так і цивільними особами. Варто віддати належне законодавцям, які зберегли в діяльності даних судів один із основоположних здобутків реформи 1864 р., – принцип змагальності. До участі в розгляді справи допускалися захисник та представник обвинувачення за вибором підсудного або за призначенням губернського чи повітового коменданта; приватний обвинувач і приватний позивач, хоча відсутність когось із вищеперерахованих не слугувала перешкодою до розгляду справи. Оскарження слідчих дій обвинувача та рішення суду не передбачалися [8, с. 329].

У період Гетьманату регламентація діяльності військових судів доповнювалася Законом від 21 червня 1918 р. «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію», у якому вже закріплювалося право на оскарження рішень судді в касаційному порядку та колегіальність прийняття рішень [9, с. 34]. Проте, перебування Павла Скоропадського при владі неоднозначно позначилося на дотриманні принципу змагальності. З одного боку, судова система набула чіткої регламентованості і структурованості, а з іншого, при відчутній недовірі суспільства до інституту адвокатури, роль захисника в кримінальному процесі практично зводиться нанівець. Введені в дію закон «Про кримінальну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію» від 24 липня 1918 р. та «Тимчасова постанова про міри проти осіб, які загрожують державній безпечності Української держави та її правопорядкові» від 24 вересня 1918 р. унеможливлювали участь присяжних повірених, як називали того часу професійних адвокатів при судах, під час розгляду справ, що підпадали під дію закону від 21 червня 1918 р. [10, с. 90].

Уряд Директорії УНР, особливо після легалізації 6-10 березня 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом Рад у Харкові радянської влади та проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки, довелося мати справу з проблемою колізій українського та паралельно запровадженого більшовицького законодавства.

Визначальним у цьому плані є наказ С. Петлюри від 22 листопада 1918 р. «Про створення військових польових судів», який став підґрунтям для розробки прийнятого 26 січня 1919 р. закону «Про надзвичайні військові суди». Закон мав ряд недоліків, зокрема, порушення принципу рівності всіх учасників судового розгляду перед законом, відсутність проведення попереднього слідства, відсутність мінімального та максимального строку позбавлення волі підсудного за певні злочини, відсутність забезпечення апеляційного та касаційного оскарження вироку суду та поєднання в одному законодавчому акті норм матеріального і процесуального права [12, с. 100].

У зв'язку з відсутністю єдиного нормативно-правового акту, який би регулював судочинство, у 1920 р. було ухвалено рішення про створення Кримінально-процесуального кодексу Української Народної Республіки. Його розроблення велося українськими юристами на базі діючого тоді законодавства з урахуванням військової обстановки. Частково роботи кодифікаційної комісії були реалізовані в Законі «Про поступовання в штабових судах». Слід мати на увазі, що за військового часу штабовим судам були підсудні не лише справи про злочини, вчинені військовослужбовцями, а й справи стосовно цивільних злочинців, а в деяких місцях ці суди розглядали не лише кримінальні, а й цивільні справи [11].

Однак, ухвалений 4 серпня 1920 р. Радою народних міністрів Директорії в еміграції закон «Про поступовання в штабових судах» та затверджений головою Симоном Петлюрою, повністю не був реалізований, оскільки в листопаді 1920 р. війська УНР залишили територію України, зайняту більшовиками.

З проголошенням у 1919 р. УСРР, на території України фактично встановилося двовладдя: радянська державність протистояла національній, представником якої була Директорія УНР. Цей факт ускладнює подальшу періодизацію етапів встановлення засади змагальності в кримінальному процесі та безпосередньо під час розгляду скарг слідчим суддею.

Стецюк Б. Р. виділяє три етапи еволюції кримінального процесу в радянській Україні до юридичного оформлення СРСР: *докодифікаційний, перший кодифікаційний і другий кодифікаційний* [19, с. 37].

Докодифікаційний (за нашою періодизацією – третій) етап розвитку кримінального процесу та засади змагальності починається від остаточного встановлення на більшості українських земель влади більшовиків у 1920 р. і триває до прийняття 13 вересня 1922 р. першого Кримінально-процесуального кодексу УСРР.

Основу радянського підходу до принципів змагальності заклали прийнятий у листопаді 1917 р. Декрет про суд № 1. За ним сторону обвинувача займав прокурор, слідчого судді – народний слідчий, а змагальність була наявна лише на стадії досудового розслідування при повній відсутності на стадії розслідування справи [13].

Змагальність *докодифікаційного періоду* частково регламентувалася «Положенням про народний суд Української Соціалістичної Радянської Республіки», прийнятим 26 жовтня 1920 р. на основі затвердженого ВЦВК 21 жовтня 1920 р. «Положення про Народний Суд Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки». Згідно зі ст. 41, 45 «Положення про народний суд Української Соціалістичної Радянської Республіки» обвинувачувачі призначалися за вимогою народних суддів, відділу юстиції або за заявою зацікавлених осіб, а захисники могли призначатися як за вимогою зацікавленої особи, так і за розсудом народного суду. Доповнює дані положення ст. 47, що вказує на обов'язковість призначення обвинуваченому захисника, якщо цього вимагає сам обвинувачений, який утримується під вартою [14]. Суттєвим кроком назад, порівняно зі Статутом 1864 р., стала відсутність у Положенні статей про порядок оскарження дій судді чи обвинувачувача на стадії досудового слідства.

Кодифікаційний (за нашою періодизацією – четвертий) період розпочався з прийняття 13 вересня 1922 р. Всеукраїнським ЦВК першого Кримінально-процесуального кодексу УСРР і триватиме до затвердження 20 липня 1927 р. нового Кримінально-процесуального кодексу УРСР.

КПК УСРР 1922 р. містив ряд позитивних демократичних засад, таких як: гласність, рівноправність сторін, право обвинуваченого на захист, змагальність. Принциповим було положення ст. 5 про те, що «ніхто не може бути позбавлений волі та взятий під варту інакше, як у зазначених у законі випадках та у визначеному законом порядку» і ст. 19 про публічність усіх судових засідань, за винятком випадків, що потребували збереження військової чи державної таємниці [15].

Попри ряд позитивних новацій, КПК УСРР 1922 р. унеможлилював участь захисника на стадії попереднього слідства, а право захисника, обвинуваченого чи

підозрюваного на оскарження дій чи бездіяльності процесуальних осіб під час попереднього слідства не було чітко прописане. Так, згідно зі ст. 110, здійснення попереднього слідства було обов'язковим по всіх справах, що розглядалися революційними трибуналами, а по решті – за ухвалою суду чи пропозицією прокурора. У разі відмови стороні захисту в проведенні попередніх слідчих дій, судом виносилась вмотивована ухвала із переліком причин такої відмови. Однак, навіть якщо така відмова призводила до винесення незаконних судових рішень, обвинувачений не мав процесуального права оскаржити дану відмову і, відповідно, захистити свої права та інтереси [16, с. 251].

Попри це, XVIII розділ КПК УСРР «Питання оскарження дій слідчого» надавав право обвинуваченому та його законним представникам право оскарження тривалості провадження, недодержання строків пред'явлення обвинувачення, застосування міри запобіжного заходу. Скарги подавалися до суду або в прокуратуру безпосередньо або через слідчого, дії якого оскаржувалися [16, с. 252].

Наступним кроком до розвитку кримінального процесу Радянської України кодифікаційного періоду стало прийняття 23 жовтня 1925 р. «Положення про судоустрій УСРР», зразком для якого слугували прийняті 31 жовтня 1924 р. Основи кримінального судочинства СРСР і союзних республік.

У розділі XV Положення про судоустрій УСРР вводилося поняття колегії оборонців, члени якої мали надавати безоплатну юридичну консультацію громадянам, провадити адміністративні, кримінальні і цивільні справи за призначенням та погодженням з тими, що звертаються до них за допомогою в загальних і спеціальних судах. Однак, говорити про незалежність діяльності даної колегії і, як наслідок, гарантування принципів змагальності не доводиться: на засіданнях колегії оборонців дозволялося бути присутнім прокурору, який міг опротестувати будь-яке її рішення [20].

Прийнятий 20 липня 1927 р. новий Кримінально-процесуальний кодекс УСРР поклав початок *другому кодифікаційному (або п'ятому) етапу* розвитку засади змагальності, що триватиме до відносної демократизації кримінально-процесуальних відносин 1958 р.

При значному дублюванні положень КПК УСРР 1922 р., новий кодекс містив статті, що значно розширювали права слідчих і прокурорів у закритті кримінальних справ за відсутності складу злочину. По-новому регулювалася діяльність попереднього розслідування, прокуратури і суду.

Сторонами кримінального процесу в ст. 24 розділу XXI визначалися прокурор чи слідчий, який підтримує обвинувачення в процесі, цивільний позивач і його представник, обвинувачений і його законний представник, захисник, потерпілий у випадках, коли йому надається право підтримувати обвинувачення [17, с. 88].

Попри таку точність у визначенні сторін кримінального процесу, новий кодекс значно обмежував права захисника та інших учасників процесу. Захисник мав право брати участь у кримінальному процесі винятково зі стадії судового слідства. Крім того, визнавалося за можливе допитати захисника як свідка, якщо тому було щось відомо про злочини, передбачені статтями 54-1–54-2 Кримінального кодексу УСРР «контрреволюційна діяльність» та «зрада Батьківщині», чим порушувався принцип професійної таємниці захисника [5].

Хоча КПК передбачав можливість проведення, призначення експертизи за клопотанням сторін, слідчий, відповідно до ст. 166, мав право відмовити у її проведенні, якщо вважав, що ця процесуальна дія є зайвою або технічно неможливою. Заразом, відповідно до ст. 207, скарги на дії слідчого могли бути подані лише протягом 3 діб від того часу, коли скаржникові стала відома оскаржувана дія, а захисник мав право долучитися до справи лише на стадії судового розгляду [18, с. 40].

Згідно з розділами XVIII КПК УРСР 1927 р., оскаржити дії слідчого можна було шляхом подання скарги прокурору безпосередньо або через слідчого, дії якого оскаржувались. Передбачалося, що скарги можуть бути як усні, так і письмові. У разі надходження усної скарги слідчий чи прокурор мав записати її до протоколу і дати на підпис скаржнику. Однак, подача скарги не призупиняла оскаржуваної дії слідчого. При тому обвинувачений був позбавлений права оскаржувати дії прокурора, що порушували його права й інтереси. Така неврегульованість права обвинуваченого на захист своїх прав й інтересів, шляхом оскарження дій чи рішень процесуальних осіб під час попереднього слідства, при одночасному наділенні сторони обвинувачення по суті необмеженими правами, посилювала обвинувальний характер попереднього слідства [16, с. 254].

Після передачі в 1929 р. слідчого комітету до складу прокуратури, що привело до узурпації прокурорським дізнанням судових повноважень, можна говорити про репресивний характер розвитку засади змагальності, у якому попереднє слідство, як і судовий розгляд мали риси розшукового типу кримінального процесу.

Демократизація кримінального законодавства, що характерна для шостого періоду еволюції засади змагальності, розпочалася з прийняття 28 грудня 1960 р. нового Кримінально-процесуального кодексу УРСР, що ґрунтувався на статтях Основ кримінального судочинства СРСР та союзних республік від 1958 р. Введений у дію 1961 року КПК УРСР зі змінами та доповненнями був чинний в Україні до 2012 року.

КПК УРСР 1960 р. неоднозначно оцінюється правниками та процесуалістами. М. С. Строгович вбачав у ст. 20, 21, що розкривали принципи гласності, усності, забезпеченні підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист, елементи змагальності, а саме: відокремлення обвинувачення від суду; процесуальне положення обвинувача та обвинуваченого як сторін; процесуальна рівноправність сторін; активне самостійне положення суду по відношенню до сторін [7, с. 14].

Кодекс значно розширював права обвинуваченого, зокрема, ст. 43 забезпечувала йому право мати захисника, надавати докази (письмові докази, показання, заявлені клопотань про допит свідків, проведення оглядів, експертиз, участь у слідчих діях), подавати клопотання, ознайомлюватися при закінченні попереднього слідства або дізнання з усіма матеріалами справи, і, що важливо, – подавати скарги на дії та рішення особи, яка проводить дізнання, слідчого та прокурора; ст. 66 встановлювала можливість надання доказів підозрюваним, обвинуваченим, його захисником, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем та їх представниками, а також будь-якими громадянами, установами, підприємствами та організаціями шляхом надання документів, подання клопотань про проведення додаткових слідчих дій, дачі показань; ст. 218 зобов'язувала слідчого пред'являти обвинуваченому та його захиснику матеріали кримінальної справи; ст. 221, 222 встано-

вловали можливість обвинуваченого, захисника заявити клопотання про доповнення попереднього слідства, про зміну кваліфікації злочину та про розкриття справи, пред'явлення обвинуваченому та іншим учасникам процесу додаткових матеріалів слідства [21].

Водночас, ряд статей, таких як ст. 105, 110, 111, у яких зазначалося, що по тих кримінальних справах, де досудове слідство проводилося лише у формі зізнання, захисник не допускався, потерпілий, цивільний позивач та цивільний відповідач не мали права ознайомитися з матеріалами дізнання, а дії й постанови органів дізнання могли бути оскаржені прокурору, зберігали яскраво виражені елементи обвинувальної форми досудового слідства [21]. Не є притаманними змагальному процесу збереження інституту повернення справи суддею прокурору для проведення додаткового розслідування та порушення судом кримінальних справ приватного обвинувачення [7, с. 16].

Незважаючи на те, що перераховані статті принцип змагальності поширювали лише на розгляд справ у судах, О. Яновська припускає, що змагальність проявлялася і в стадії досудового слідства, зокрема у встановленні випадків обов'язкової участі захисника, у наданні захисникові права збирати відомості про факти, що можуть використовуватись як докази у справі, у закріпленні обов'язку сторони обвинувачення виявити також ті обставини, що виправдовують обвинуваченого, пом'якшують його вину [22, с. 121-122].

У наступні роки, починаючи з проголошення Україною незалежності, у кримінально-процесуальне законодавство вносилися ряд змін та доповнень, спрямованих на посилення гарантій прав особистості у кримінальному процесі практично на всіх стадіях. Вирішальну роль у цих перетвореннях відіграла Конституція України, закріпивши у ч.2 ст. 129 змагальність як один із конституційних принципів судочинства [23].

Мала судова реформа, пов'язана із внесенням у 2001 р. ряду змін до КПК України, запровадила ст. 16-1 змагальність і диспозитивність, щоправда стосувалася ця норма лише стадії судового розгляду кримінальної справи. На стадії досудового слідства з'являлися певні окремі змагальні елементи, зокрема, ст. 126, 165-2, 165-3, 205 КПК України питання про проведення процесуальних дій, які обмежують такі конституційні права як забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна, обрання та продовження дії запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, вирішення питання про направлення обвинуваченого на стаціонарну експертизу, віднесено до компетенції суду. Також ст. 52-5, 106, 236-2, 236-6, 236-8 передбачалася можливість оскарження до суду окремих дій та рішень органу дізнання, слідчого, прокурора, таких як: відмова від застосування заходів безпеки або їх скасування, затримання підозрюваного, відмова в порушенні кримінальної справи, закриття справи, порушення справи [21].

Незважаючи на явні здобутки малої судової реформи, у тому числі в питанні забезпечення засади змагальності, кримінальний процес продовжував залишатися обвинувальним, де основним доказом вини обвинуваченого було його зізнання. Саме тому прийнятий 13 квітня 2012 р. КПК України мав забезпечити рівність процесуальних можливостей сторін кримінального процесу, який за своєю формою має стати змагальним. З прийняттям у 2012 р. чинного КПК України розпочався сьомий

етап розвитку і удосконалення засади змагальності в кримінальному процесі та запровадження цієї змагальності, починаючи зі стадії досудового розслідування.

З метою розширення засади змагальності на стадію досудового розслідування, у ст. 22 КПК України затверджено, що кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, яке передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів, передбачених цим Кодексом [24, с. 16].

Однак, попри значний крок уперед у питанні забезпечення засади змагальності кримінального процесу, особливо під час досудового розслідування, чинний КПК України 2012 р. не повністю гарантує процесуальну рівність сторін. Так, у ч.1 ст. 93 зазначено, що збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження в порядку, передбаченому цим Кодексом. Сторона обвинувачення має право проводити слідчі (розшукові) дії, тоді як сторона захисту може тільки ініціювати їх проведення перед слідчим, прокурором шляхом подання відповідного клопотання. У випадку відмови задоволення клопотання вона може бути оскаржена слідчому судді. Варто звернути увагу, що в ст. 220 визначалося, що клопотання сторони захисту задовольняється у випадку наявності відповідних підстав, тобто такі клопотання не є обов'язковими для виконання слідчим або прокурором. Звичайно, у КПК 2012 р. мова не йшла про розширення прав сторони захисту шляхом надання повноважень щодо особистого звернення до слідчого судді. Ці та інші невідповідності принципу змагальності спровокували законодавця до внесення протягом 2013 – 2020 років змін до КПК України. Зміни переважно стосувалися реалізації засади змагальності в досудовому слідстві та розгляд скарг слідчим суддею. Приміром, за внесеними змінами 2017 р. право на звернення до прокурора, слідчого судді або суду з клопотанням, у якому викладаються обставини, що обумовлюють необхідність здійснення кримінального провадження в більш короткі строки, отримали не лише потерпілий, підозрюваний та обвинувачений, але й інші особи, права чи інтереси яких обмежуються під час досудового розслідування [25].

Змін зазнала і ст. 87, що визнавала недопустимими докази, отримані під час виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи у зв'язку з недопущенням адвоката до цієї слідчої (розшукової) дії [25].

Суттєвих змін зазнав і такий гласний засіб отримання доказів, як проведення експертизи. Нагадаємо, що на сьогодні, відповідно до положень ст. 243 КПК України, сторона обвинувачення залучає експерта за наявності підстав для проведення експертизи, у тому числі за клопотанням сторони захисту чи потерпілого (ч. 1). Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової (ч. 2). При тому ч.3 ст. 243 та ч.1 ст. 244 КПК України встановлена додаткова гарантія щодо отримання доказів стороною захисту шляхом залучення експерта в разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні відповідного клопотання [25].

Незважаючи на прагнення законодавця вилучити прогалини, що перешкождали практичній реалізації засади змагальності, кримінальний процес все одно перебуває на перехідній стадії від обвинувального, змішаного до змагального й потребує подальшої роботи з внесення змін до чинного КПК України.

Висновки. Запровадження засади змагальності в кримінальне провадження пройшло тривалу еволюцію від першого законодавчого закріплення судовою реформою Олександра II у 1864 р. до прийняття Кримінально-процесуального кодексу незалежної України 2012 р. Закріплені 1864 р. норми гласності, рівності й змагальності сторін регресували в радянському кримінальному законодавстві в бік посилення каральної функції держави і врешті переходу від змішаного до обвинувального типу кримінального процесу. Фактичне повернення принципу змагальності стало можливим із проголошенням незалежності України та відходу від репресивного характеру радянського законодавства.

Тривале ігнорування принципів змагальності в кримінальному процесі призвело до того, що введення цієї засади в юридичній практиці викликає ряд перекосів і протиріч, що не дають можливість говорити про завершення переходу до змагального типу кримінального процесу. Варто також зазначити, що хоч принцип змагальності і став загальноприйнятим явищем, але залишається ряд невирішених питань щодо того, чи діє він на стадії досудового розслідування кримінальних проступків. Розв'язання цього питання є актуальним та потребує подальшого наукового дослідження.

Використані джерела:

1. Галабурда Т. І. Джерела та структура австрійського кримінально-процесуального кодексу 1873 р. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2019. № 40. С. 12–16.
2. Галабурда Т. І. Використання історичного досвіду в сучасних умовах судової реформи в Україні (на прикладі кримінального судочинства в Галичині за Австрійським кримінально-процесуальним кодексом 1873 р.). URL : https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/Halaburda_Dopovid.pdf. (дата звернення: 02.01.2021).
3. Газетдинов Н. И. Сущность и значение принципа состязательности. *Вестник ОГУ. Уголовный процесс*. 2005. № 3. С. 106–109.
4. Устав уголовного судопроизводства от 20.11.1864 г. URL : <https://constitution.Garant.ru/history/act1600-1918/3137/>. (дата звернення: 02.01.2021).
5. Сорока С. О. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність : видавництво Львівської політехніки. URL : http://vlp.com.ua/files/150187_vstup.pdf. (дата звернення: 03.01.2021).
6. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. Санкт-Петербург : Типография т-ва «Общественная польза», 1912. Т. 1. 567 с.
7. Криктивець Д. Є. Реалізація засади змагальності під час розгляду скарг слідчим суддею : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 321 с.
8. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І. Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2014. 501 с.
9. Глуценко С. В. Становлення законодавства про спеціалізовані судові органи у до-революційний період історії України. *Адвокат*. 2013. № 2 (149). С. 31–35.
10. Галагудза О. І. Характеристика діяльності органів адвокатури Української держави за П. Скоропадського. *Адвокатура: минуле та сучасність : матеріали III міжн. наук. конф.*, м. Оdesa, 1 бер. 2014 р. Київ, 2014. С. 89–90.

11. Мединська Л. В. Історичний розвиток засади рівності сторін у кримінальному судочинстві. URL : http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/328/app-37_Medynska_L_V_%28423-434%29.pdf?sequence=1&isAllo wed=y. (дата звернення: 03.01.2021).

12. Черник Н. С. Християнські засади судочинства періоду Директорії УНР та ЗУНР. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Право*. Івано-Франківськ, 2013. № 8. С. 99-104.

13. Петракова С. А. Эволюция состязательности (на примере уголовного процесса). URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-sostyazatelnosti-na-primere-ugolovno-go-protsessa/viewer>. (дата звернення: 03.01.2021).

14. Положение о Народном Суде Российской Социалистической Федеративной Советской Республики : Декрет ВЦИК от 21.10.1920 г. URL : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=18782#07832532257901201>. (дата звернення: 03.01.2021).

15. Кримінально-процесуальний кодекс УССР від 13.09.1922 р. URL : <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/kriminalno-protsesualniy-kodeks-ussr-64887.html>. (дата звернення: 03.01.2021).

16. Ольховська М. М. Право підозрюваного, обвинуваченого на захист шляхом оскарження рішень, дій чи бездіяльності процесуальних осіб під час попереднього слідства за КПК УССР 1922 р. та КПК УРСР 1927 р. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. №2(33). Т. 12. С. 250-256.

17. Маслій О. В. Легалізація терміна «сторони» в кримінальному процесуальному законодавстві України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 87-94.

18. Лисенкова К. С. Принципи змагальності сторін у досудовому кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Національна академія прокуратури України. Київ, 2016. 253 с.

19. Стецюк Б. Р. Основні стадії кримінального процесу УССР на початку 1920-х рр. *Вісник ХНУВС*. Харків, 2013. № 4(63). С. 37-43.

20. Положення про судоустрій УССР : Постанова ВЦВК від 23 жовтня 1925 р. URL : http://search.igazakon.ua/L_doc2.nsf/link1/KP250018.html. (дата звернення: 03.01.2021).

21. Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон УРСР від 28.12.1960 р. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0007?an=1>. (дата звернення: 03.01.2021).

22. Яновська О. Теоретичне розуміння змагальності в кримінальному процесі. *Юридична Україна*. 2010. №1. С. 121-127.

23. Конституція України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 03.01.2021).

24. Кримінально-процесуальний кодекс України : станом на 21.02.2020 р. Харків : Право, 2020. 410 с.

25. Зміни від 16.11.2017 до Кримінально-процесуального кодексу України від 13.04.2012. *Юридичний факт : інформаційний портал*. URL : <https://www.yurfact.com.ua/zminy-do-zakonodavstva-2017/zminy-vid-14-11-2017-do-kpku>. (дата звернення: 03.01.2021).

References:

1. Halaburda, T. I. (2019) Dzherela ta struktura avstriiskoho kryminalno-protsesualnoho kodeksu 1873 r. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Yurysprudentsiia - Scientific Bulletin of the International Humanities University. Jurisprudence*, 40, 12–16. [in Ukrainian].

2. Halaburda, T. I. Vykorystannia istorichnoho dosvidu v suchasnykh umovakh sudovoi reformy v Ukraini (na pryklady kryminalnoho sudochynstva v Halychyni za Avstriiskym kry

minalno-protseusualnym kodeksom 1873 r.). N. d. N. p. URL : https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/Halaburda_Dopovid-.pdf. [in Ukrainian].

3. Gazetdinov, N. I. (2005) Sushchnost' i znachenie principa sostjazatel'nosti. *Vestnik OGU. Ugolovnyj process - Criminal proceedings*, 3, 106–109. [in Russian].

4. Ustav ugolovnogo sudoproizvodstva ot 20.11.1864 g. (1864) N. p. URL : <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/>. [in Russian].

5. Soroka, S. O. Kryminalnyi protses v Ukraini: istoriia i suchasnist : vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki. N. d. N. p. URL : http://vlp.com.ua/files/150187_vstup.pdf. [in Ukrainian].

6. Fojnickij, I. Ya. (1912). Kurs ugolovnago sudoproizvodstva. (Vol. 1-2; Vol. 1). Sankt-Peterburg : Tipografiya t-va «Obshestvennaya polza», [in Ukrainian].

7. Kryklyvets, D. Ye. (2016) Realizatsiia zasady zmahalnosti pid chas rozghliadu skarh slidchym suddeiu. *Candidate's thesis*. Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv. [in Ukrainian].

8. Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku. (2014) I. B. Usenko (Ed.). Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].

9. Hlushchenko, S. V. (2013) Stanovlennia zakonodavstva pro spetsializovani sudovi orhany u dorevoliutsiinyi period istorii Ukrainy. *Advokat - Lawyer*, 2 (149), 31-35. [in Ukrainian].

10. Halahudza, O. I. (2014) Kharakterystyka diialnosti orhaniv advokatury Ukrainskoi der zhavy za P. Skoropadskoho. *Advokatura: mynule ta suchasnist : materialy III mizhn. nauk. konf., m. Odesa, 1 ber. 2014 r. - Advokatura: mynule ta suchasnist : materialy III mizhn. nauk. konf., m. Odesa, 1 ber. 2014 r.* Kyiv, 89-90. [in Ukrainian].

11. Medynska, L. V. Istorychnyi rozvytok zasady rivnosti storin u kryminalnomu sudo chynstvi. N. d. N. p. URL : http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/328/app-37_Medynska_L_V_%28423-434%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y. [in Ukrainian].

12. Chernyk, N. S. (2013) Khrystyianski zasady sudochynstva periodu Dyrektorii UNR ta ZUNR. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Pravo - Scientific and Information Bulletin of Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytsky. Right*, Ivano-Frankivsk, 8, 99-104. [in Ukrainian].

13. Petrakova S. A. Jevolucija sostjazatel'nosti (na primere ugolovnogo processa). N. d. N. p. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-sostyazatelnosti-na-primere-ugolovno-go-protsesta/viewer>. [in Russian].

14. Polozhenie o Narodnom Sude Rossijskoj Socialisticheskoy Federativnoj Sovetskoj Res publiki : Dekret VCIK ot 21.10.1920 g. (1920) URL : <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=18782#07832532257901201>. [in Russian].

15. Kryminalno-protseusualnyi kodeks USRR vid 13.09.1922 r. (1922) N. p. URL : <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/kriminalno-protseusualnyy-kodeks-usrr-64887.html>. [in Ukrainian].

16. Olkhovska, M. M. (2015) Pravo pidozriuvanoho, obvynuvachenoho na zakhyst shliakhom oskarzhennia rishen, dii chy bezdiialnosti protseusualnykh osib pid chas poperednoho slidstva za KPK USRR 1922 r. ta KPK USRR 1927 r. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy - Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*, 2(33), vol. 12, 250-256. [in Ukrainian].

17. Maslii, O. V. (2013) Lehalizatsiia termina «storony» v kryminalnomu protseusualnomu zakonodavstvi Ukrainy. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav - Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 1, 87-94. [in Ukrainian].

18. Lysenkova, K. Ye. (2016) Pryntsyp zmahalnosti storin u dosudovomu kryminalnomu provadzhenni. *Candidate's thesis*. Natsionalna akademiia prokuratury Ukrainy, Kyiv. [in Ukrainian].

19. Stetsiuk, B. R. (2013) Osnovni stadii kryminalnogo protsesu USRR na pochatku 1920-kh rr. *Visnyk KhNUVS - Bulletin of the KhNUVS*, Kharkiv, 4(63), 37-43. [in Ukrainian].
20. Polozhennia pro sudoustrii USRR : Postanova VTsVK vid 23 zhovtnia 1925 r. (1925) N. p. URL : http://search.ligazakon.ua/_doc2.nsf/link1/KP250018.html. [in Ukrainian].
21. Kryminalno-protseusualnyi kodeks Ukrainy : Zakon URSR vid 28.12.1960 r. (1960) N. p. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0007?an=1>. [in Ukrainian].
22. Yanovska, O. (2010) Teoretychne rozuminnia zmahalnosti v kryminalnomu protsesi. *Yurydychna Ukraina – Юридична Україна*, 1, 121-127. [in Ukrainian].
23. Konstytutsiia Ukrainy. N. d. N. p. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/%96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukrainian].
24. Kryminalno-protseusualnyi kodeks Ukrainy : stanom na 21.02.2020 r. (2020) Kharkiv : Pravo. [in Ukrainian].
25. Zminy vid 16.11.2017 do Kryminalno-protseusualnogo kodeksu Ukrainy vid 13.04.2012. *Yurydychnyi fakt : informatsiinyi portal-Legal fact: information portal*. (2012) N. p. URL : <https://www.yurfact.com.ua/zminy-do-zakonodavstva-2017/zminy-vid-14-11-2017-do-kpku>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 04.01.2021

Пилипенко В. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин Луганского государственного университета внутренних дел имени Э. А. Дидоренко (г. Северодонецк, Украина)

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПРИНЦИПА СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

В статье исследуется эволюция принципа состязательности в уголовном судопроизводстве, начиная со второй половины XIX века. Особое внимание сосредоточено на выделении этапов реализации принципа состязательности на стадии досудебного расследования и во время рассмотрения жалоб следственным судьей. Внесенные поправки к главе 26 УПК Украины «Оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування», нацеленные на расширение принципа состязательности сторон, свидетельствуют о том, что украинское уголовное законодательство нуждается в дальнейшем усовершенствовании с целью окончательного перехода к состязательному типу уголовного процесса, поэтому определяет актуальность изучения реализации принципа состязательности в ее историческом контексте.

Ключевые слова: состязательность, досудебное расследование, уголовно-процессуальный кодекс, адвокат, обвиняемый.

Pylypenko V., Candidate in History, Lecturer of Department of Social disciplines, Luhansk State University of Internal affairs named after E. Didorenko (Sievierodonetsk, Ukraine)

HISTORICAL DEVELOPMENT OF COMPETITION PRINCIPLES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article examines the evolution of the principle of adversarial proceedings in criminal proceedings since the second half of the nineteenth century. The main focus is on identifying the stages of implementation of the adversarial principle at the pre-trial investigation stage and during the review of complaints by the investigating judge.

Amendments to Chapter 26 of the CPC of Ukraine "Appeals against decisions, actions or omissions during the pre-trial investigation", aimed at expanding the principles of adversarial proceedings, indicate that Ukrainian criminal law needs to be further improved in order to finalize the adversarial type of criminal process. study of the implementation of the principle of competition in its historical context.

It is concluded that the introduction of the adversarial principle in criminal proceedings has undergone a long evolution from the first legislative consolidation of the judicial reform of Alexander II in 1864 to the adoption of the Criminal Procedure Code of independent Ukraine in 2012. The norms of publicity, equality, and adversariality established in 1864 regressed in Soviet criminal law toward the strengthening of the punitive function of the state and eventually the transition from a mixed to an accusatory type of criminal process. The actual return to the adversarial principle became possible with the proclamation of Ukraine's independence and the departure from the repressive nature of Soviet law.

Prolonged disregard for the principles of adversarial proceedings in criminal proceedings has led to the fact that the introduction of this principle in legal practice causes a number of distortions and contradictions that do not allow to speak about the completion of the transition to adversarial criminal proceedings.

It is also worth noting that although the adversarial principle has become a common phenomenon, a number of unresolved issues remain as to whether it operates at the stage of pre-trial investigation of criminal offenses.

Keywords: competitiveness, pre-trial investigation, criminal procedure code, lawyer, accused.